

A Vizsolyi Biblia

AVAGY A MAGYARORSZÁGI NYOMDÁSZOK TEVÉKENYSÉGE A MAGYAR HELYESÍRÁS EGYSÉGESÍTÉSÉÉRT ÉS A „MAGYAR BETŰ”, A LATIN ANTIKVA MEGHONOSÍTÁSÁÉRT

Timkó György

Ma természetesnek vesszük, hogy egységes helyesírással dolgozunk (egy-egy vitás szó esetén felütjük helyesírási szótárunk valamelyikét), betűink meg antikva metszésűek. A „magyar betű” római vagy latin alapú (kinek hogy tetszik), melyek a magyar hangok leképezésére – megfelelő kiegészítéssel – alkalmasak. Más és más megoldásokkal ugyan, hasonló módon végbement folyamat után jutottak el ide más nyelvű népek is, akik úgyszintén az antikva betűt választották. Például a lengyelek, akiknek első Bibliája ránézésre akár korabeli magyar könyv is lehetne. Erről később még szó lesz. Az, hogy e hosszú folyamatnak végeredménye ez lett, ebben a nyomdászoknak (és a protestáns hitszónokoknak, íróknak) alapvető és meghatározó szerepük volt.

A reformáció egyre nagyobb elterjedésének hatására elsősorban a Szentírás és más hitbéli írások magyar nyelvű fordításának és kinyomtatásának szükségessége került mindjobban előtérbe, amely felgyorsította a nyomdaalapításokat, ez viszont kikényszerítette a valamennyire is egységes (szedés-) írásgyakorlatot.

A 16. században a Biblia több rész- és teljes fordítását kinyomtatták. Az első hiánytalan Újtestamentum Sylvester János munkája, melyet Magyarország, Sárvár-Újszigeten Abádi Benedek nyomtatta 1541-ben. A második fordítás, amely közismert, Károli Gáspáré (az Ószövetséggel együtt ez teljes bibliafordítás); Mantskovit Bálint vizsolyi nyomdájában készült 1590-ben. Kevésbé ismert Félegyházi Tamás görögből történt Újtestamentum-fordítása, mely 1586-ban Debrecenben jelent meg. Heltai Gáspár több kiadványában lényegében a teljes Ó- és Újszövetséget lefordította és kiadta.

A Bibliának több részfordítása is napvilágot látott ebben az évszázadban. Az első – Pesti Gáboré – 1536-ban jelent meg (Wij Testamentum címmel), amely a négy evangéliumot tartalmazta;* ez nem Magyarországon készült, hanem Bécsben. – Komjáti Benedeknek az 1533-ban – Krakkóban – nyomtatott könyve, a Szent Pál levelei is a Bibliából való, mely első teljesen magyar nyelvű nyomtatott könyvünk. – Székely István, Huszár Gál, Bornemisza Péter, Telegdi Miklós is fordított le részleteket.

Felmerül a kérdés, miért nem Sylvester (vagy Heltai Gáspár,** illetőleg más) fordítása terjedt el, és miért ért el a Vizsolyi Biblia (a mai napig) több mint száz kiadást (természetesen a folyamatosan fejlődő, változó nyelvhez és írásmódhoz igazodva). Miért Károlyié lett az a fordítás, mely gyorsan elterjedt, és amely ma is élő, nem pedig „kulturális múzeumi tárgy”. (Mint ahogyan Sylvester János – és a többiek fordítása – becses kultúremlékünk, a magyar írásbeliség, a magyar irodalom kezdeti művelőinek, kimunkálóinak kijáró gondossággal tanulmányozandó nemzeti kultúrereklyénk.)

Ez minden bizonnyal két okban keresendő:

1. a kifejezőmódban és
2. a nyomdászati megjelenítésben.

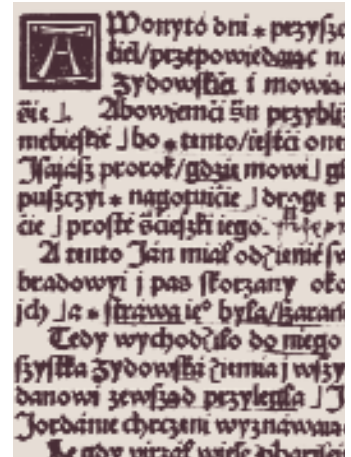
Sylvester János latin és görög műveltségű tudóselme volt. Latin–magyar nyelvtana úttörő jellegű volt, mely mai mértékkel mérve is tudományosnak tekinthető. Talán ezért fordításának nyelvezete is emelkedett volt, nem a köznépi nyelvén szólaltatta meg a Szentírást. De nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy ebben az évszázadban óriási mértékben fejlődött a ma-

* Az Újtestamentum (Újszövetség) nem csak a négy evangéliumból áll, mert ezeken kívül tartalmazza Az apostolok cselekedeteit, Pál, Jakab, Péter, János, Júdás leveleit és János jelenéseit. – Megjegyzendő, hogy Pál apostol levelei között van egy, a Zsidókhoz írt levél, amelyet több bibliakutató – formai és tartalmi szempont alapján – nem Pál apostol írásának tulajdonít; ezért újabban van olyan Újtestamentum-kiadás is, amelybe ez a levél önálló „fejezetként” – írójának megnevezése nélkül – van beiktatva.

** Heltai Gáspárt azért sem fogadhatták el a protestánsok, mert a reformáció különböző ágait, egyházait gyakran – hévvel és meggyőződéssel – váltogatta: volt lutheránus, kálvinista és unitárius.

1. ábra

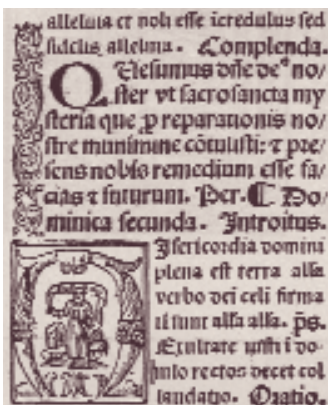
2. ábra

gyar nyelv szókincse és írásbelisége. Bizonyíthatóan több mint 1500 új szavunk keletkezett ebben az időben. Nos, Sylvester bibliája 1541-ben, míg Károlyié 1590-ben jelent meg. A két időpont között is nagyot fejlődött nyelvünk kifejezőképessége. Árnyaltabban lehetett fogalmat magyarázni, érthetőbbé vált sok tekintetben beszédünk és írásunk. Ehhez járulhatott még az is, hogy – szemben Károlyival – Sylvester sohasem szakított a katolikus egyházzal, ezért a protestánsok eleve bizalmatlanul tekinthettek rá.

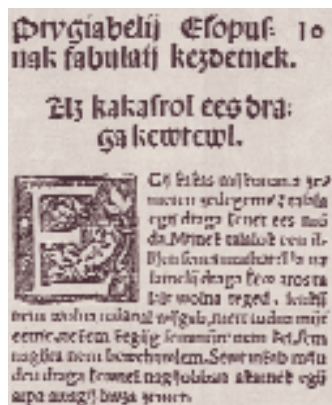
Károli Gáspár (és a fordításban segédkező több munkatársa) más volt. Károlyi is tanult ember volt (Wittenbergben és Svájcban végzett tanulmányokat), azonban 1559-től haláláig, 1591-ig lelképásztor volt Göncön. Ez meghatározta nyelvezetét. Hallatlan zsenialitással megtalálta az egyszerű és a művelt nép hangjának egybe-

nódását, melyet mindenki sajátjának érzett. Nyelvezete nemcsak az egyházi irodalomra, hanem a világi költészetre és szépprózára is nagy hatást tett évszázadokon át. Ez volt sikerének legfőbb titka. (Hatását jól példázza az, hogy a korábbi i-ző nyelvjárással szemben elősegítette az e-ző elterjedését.)

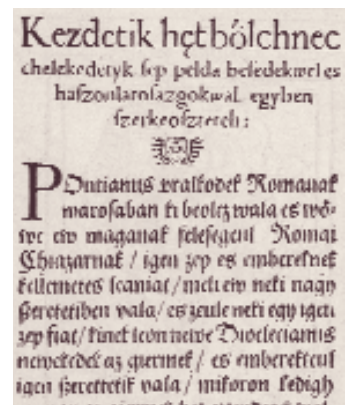
A másik nyomdászati jellegű. Az első olyan nyomdát, melyet magyar nyelvű könyvek nyomtatására létesítettek, Nádasdy Tamás főúr hozta létre, elsősorban Sylvester János Újtestamentumának kinyomtatására. Azonban rossz kezekre bízta nyomdájának berendezőjét, kezdeti vezetőjét. Joannes Struitus tehetségtelen nyomdásznak bizonyult. Az első munkához, Sylvester: Grammatica Hungarolatina (Magyarlatin nyelvtan) kinyomtatásához kevés és használt betűket hozatott Bécsből, amelyek eleve al-

3. ábra

4/a. ábra

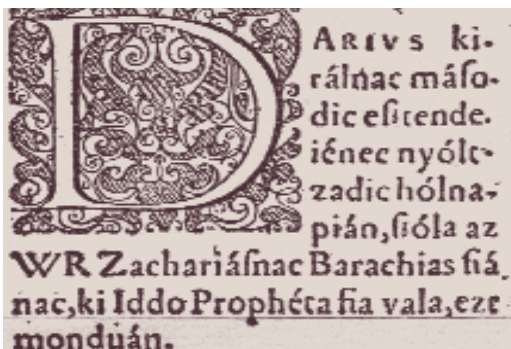
4/b. ábra

kalmatlanok voltak a későbbi nagyszabású könyv, az Újtestamentum kinyomtatására. Ehhez új betűket (vagy talán matricákat) vásároltatott ugyan csak Bécsben, de nem antikva vágásúakat, hanem a fraktúr kevésbé törtvonalú változatát (1. ábra). Igaz, ezek között voltak olyan mellékjeles betűk is, melyekkel a sajátos magyar hangok többségét meg lehetett jeleníteni, de nyomdai helyesírása nehezen áttekinthető volt. E két ok miatt fáradtságos volt az olvasása. Ezen már Abádi Benedek sem tudott változtatni, amikor átvette a nyomda vezetését, pedig kiválóan értett a nyomdászathoz, ugyanis ekkor már javában folyt a Szentírás szövegének a szedése, és Nádasdy szerette volna mihamarabb kinyomtatva látni. Az idő nem engedte meg a betűváltást.

Érdekes párhuzam: 1551-ben jelent meg az első lengyel nyelvű (lutheránus) Biblia, melyet Stanisław Murzynowski fordított le. Ezt is a fraktúr kevésbé szögletes változatából szedték, mely abban az időben a német nyelvterületen igen kedvelt írás volt (2. ábra). Úgy látszik, azt lehetett legkönnyebben és legolcsóbban beszerezni. Azonban náluk is hamar kitűnt, hogy a latin antikva jobban megfelelt írásukhoz, mint a fraktúr. Krakkóban – magyar megrendelésre – nyomtatott könyvek antikva betűkkel készültek (Komjáti, 1533; Murmellius, 1533; Ozorai, 1535; Gálszécsi, 1536; Sztárai, 1550; Bock–Balassi, 1572). – Azonban a 15. és 16. században a magyar megrendelésű könyveket Augsburgban, Velencében, Brűnnben, Lyonban és Bécsben fraktúr betűkkel nyomtaták (3. ábra). Esztergomi Breviárium (1484), Turóczi: Chronica (1488), Esztergomi Baptismale (1500), Lyoni Missale (1500), Esztergomi Ordinarius (1505), Esztergomi Missale (1513), Poncianvs historiaia (1573).

Külön érdekesség, hogy egy-egy könyvön belül mind a két íráscsoport jelen volt. Az alapszöveg és a címek írása különbözött (4/a és 4/b ábra). Werbőczi: Tripartitum (Bécs, 1517, a szöveg antikva, a cím fraktúr), Pesti: Esopus fabulaj (Bécs, 1536, a szöveg antikva, a cím fraktúr), Poncianvs historiaia (Bécs, 1573, a szöveg fraktúr, a szöveg antikva).

Nem így történt Károli Gáspár és Mantskovit Bálint (könyvnyomtató) munkájánál. Az ő bibliájuk antikva vágású, könnyen olvasható írásból készült (5. ábra). Hogy miért ebből az írásból, megértéséhez vissza kell mennünk Heltai Gáspárhoz, a szászából lett egyik legnagyobb magyar könyvkiadóhoz és nyomdászhoz. (Heltai 1500 kö-

5. ábra

rül született, és 1574-ben halt meg.) Magyar betűnek ő választotta, és ezzel véglegesítette az uralkodóvá váló antikvát. De ezenkívül meghatározóvá tette a magyar helyesírási elveket is. Ő irányította a magyar helyesírást arra az útra, melyen (legalább elvben) halad (Fritz). V. Ecsedy Judit írja: „A magyar hangok jelölési rendszerét a korábbi krakkói könyvek és Sylvester János nyomdai helyesírása egyeztetéséből alakította ki; nála rögzült többek között a *ly, gy, ny, ty* hangok és az *sz* hang mai formában való jelölése.” – Ezt a Heltai-féle helyesírást átvette Bornemisza, majd annak művezetője, Mantskovit Bálint is. Ugyanis Mantskovit előzőleg Bornemisza Péternek – a kimagasló tehetségű hitszónoknak, írónak, evangélikus püspöknek, a magyar reformáció egyik legnagyobb képviselőjének és nyomdászának – művezetője volt. Bornemisza halála után – ma sem tisztázott körülmények között – birtokába került a nyomda (vagy először csak egyik része), melyből – jelentős beruházás után – Vizsolyban létrejött az a nyomda, amely a Károli-bibliát kinyomtatta. Így aztán Mantskovit átplántálta Heltai–Bornemisza minden újítását, mely hozzájárult a Vizsolyi Biblia sikeréhez.

Ettől kezdve a református nyomdákban megállapodott a helyesírásunk, és egyeduralkodóvá vált az antikva betű, miután később a katolikus nagyszombati nyomda is áttért erre a helyesírárra és betűhasználatra, mely aztán ezen az úton fejlődött tovább.

(Nem véletlenül szerepel a címben a *magyarországi nyomdászok* kifejezés az egyszerűbb *magyar nyomdászok* helyett. Ugyanis manapság nem ártana jobban elgondolkodni azon, milyen szolgálatot tett a szász Heltai [aki csak 50. életévén túl tanult meg magyarul!] és a lengyel Mantskovit a magyar kultúrának!)